

№ 2005

1978

19

Мәмбат ҚОЙГЕЛДИЕВ

ЖЕТІСУДАҒЫ
РЕСЕЙ БИЛІГІ

Мәмбет ҚОЙГЕЛДИЕВ

ЖЕТІСУДАҒЫ
РЕСЕЙ БИЛІГІ

(XIX з.—1917ж.)

“Елорда”
Астана — 2004

ББК 633 (Қаз)
Қ 59

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ
ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

Қойгелдиев М.

Қ 59 Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ.—1917 ж.)
Астана: Елорда, 2004. — 216 бет.

ISBN 9965-06-385-0

Жетісу өңірі XIX ғасырдың екінші он жылдығының соңынан бастап, 1917 жылғы революциялық өзгерістерге дейінгі тарихи мезгілде Ресей империясының құрамында болды. Оқырманға ұсынылып отырған зерттеу жұмысында осы мерзімде патшалық биліктің Жетісу халқын басқару және оның табиғи байлығын игеру мақсатында іске асырған шаралары талдауға алынады. Автордың мәселеге қатысты ұстанымы кеңестік тарихнаманың тұжырымдарын қайталамайды.

Кітап тарихшы ғалымдарға, студент жастарға, өткенді білуге құштар қалың оқырманға арналған.

Қ $\frac{050302905 - 317}{450(05) - 04}$

ББК 633 (Қаз)

© Қойгелдиев М., 2004

ISBN 9965-06-385-0

© “Елорда”, 2004

Кітаптың шығуына жауапты
баспа директоры — **Т.С. Дуанбек**

Ғылыми-көпшілік басылым

Қойгелдиев М.

ЖЕТІСУДАҒЫ РЕСЕЙ БИЛІГІ
(XIX ғ. — 1917 ж.)

Редакторы *Т. Мәмесейіт*

Техникалық редакторы *С. Бейсенова*

Корректоры *А. Сейілова*

ИБ № 320

Теруге 28.10.2004 ж. жіберілді. Басуға 22.11.2004 ж. қол қойылды. Қалыбы 84x108^{1/12}.
Қаріп түрі “Таймс”. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 11,34.
Есеттік баспа табағы 11,5. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс 2844.

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі “Елорда” баспасы,
473000, Астана қаласы, Бейбітшілік көшесі, 25.
“Астана полиграфия” республикалық қоғамы, 473000, Астана қаласы, Бейбітшілік көшесі, 25.

КІРІСПЕ

XIX ғасырдың 60-шы жылдарының соңында Жетісу жерінде ресейлік билік жүйесі орнады. Бұл өңір тарихындағы жаңа кезеңді бастап берген оқиға еді. Патшалқы билік жарты ғасырлық мерзімді қамтыды. 1917 жылғы революциялық оқиғалар бүкіл империя көлеміндегідей мұнда да кеңестік биліктің орнауына жол ашты. Сөйтіп Жетісу өңірі тарихындағы кеңестік кезең басталды.

Жарты ғасыр мерзімге созылған патшалық билік Жетісу өңіріне, оның халқының өміріне қандай жаңалықтар ала келді, монографиялық зерттеуде әңгіме осы тақырып ауқымында өрбиді. Әрбір тарихи кезең — қайталанбайтын жалқы құбылыс. Патшалық билік тұсындағы Жетісу тарихы осы пікірдің дұрыстығын айғақтай түседі. Жетісу тарихында бұл кезеңде орын алған өзгерістер одан бұрынғы да және одан кейінгі де өзгерістерге ұқсамайды. Сондай-ақ ол тура осы мезгілде Қазақстанның басқа өңірлерін қамтыған жаңа енгізулерден өзгешелеу.

Жетісу тарихына арналған еңбектер біршама. Олардың арасында патшалық Ресей тұсында өмір сүріп, соңында мазмұнға бай еңбектер қалдырған Ш. Уәлиханов, Ж. Шуақов, Б. Сыртанов сияқты отандастарымыздың жасаған тұжырымдары мен пікірлері ерекше орын алады. Мәселен, Ш. Уәлиханов 1864 жылы жазған “Сот реформасы туралы жазба” еңбегінде — “Ресей өз перзенттері қатарында өмір салты, тұрмыс-тіршілігі тұрғысынан өз халқы орыстардан, жалпы славян тектілерден мүлдем өзге тек және сенімдегі ұлыстардың басын қосып отыр. Сондықтан да әрине, христиан және отырықшы орыс жұрты үшін жобаланған қайта құрулар мен өзгерістер... егер де бүгінде сол күйінде кошпелі европалық және азиялық Ресейдің өзге халықтарына да енгізілетін болса, онда ешқандай да пайдалы нәтиже бермей мағынасыз аяқталатындығы түсінікті” — деп көрсетті¹. Осы аталған еңбегінде ғалым орыс билігінің қазақ даласында орнығуымен бірге өзгерістердің жергілікті халықтың сот ісін де қамтығанын айтып, билер сотының қазақ халқының салт-дәстүрімен біте қайнасканын негіздей отырып, сот жүйесіне енгізілмек өзгерістерде бұл жағдайдың ескерілуге тиістігін жақтайды.

Жетісу тарихына қатысты мәселелер ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басында жарық көрген патша өкіметі шенеуніктерінің, орыс зерттеушілерінің еңбектерінде де көрініс тапты. Бұл ретте Н.А. Аристов, М.И. Веников, П.И. Пашино, Д.И. Романовский, В.В. Григорьев, А.М. Никольский, Ю.Д. Южаков, А.Ф. Костенко, М.А. Терентьев, А. Иванов, Ю.В. Кологривов секілді авторлардың ХІХ ғасырдың екінші жартысында жазылған еңбектерін² ерекше атап өтуге болады. Олардың еңбектерінде қолданылған материалдар әлі күнге дейін өз құндылығын жоя қойған жоқ. Бірақ, аталған авторлардың еңбектері патшалық биліктің түрлі сұраныстарына лайық, ұлы державалық тұрғыдан жазылып, империялық мүддеге қызмет етуді көздеді. Мәселен, Ресейдің экспансиялық саясатын “орыстардың оркениеттік миссиясы” ретінде бағалаған М.И. Веников, өз еңбектерінде шет аймақтардағы отарлық билік жүйесін нығайта түсуге байланысты өз ұсыныстарын білдірген³. Ол империядағы генерал-губернаторлардың міндеттерінің өзара айырмаланып, түрлі ведомстволарға бағынуын жергілікті жағдайдың ерекшеліктерімен байланыстырды. Оның пікірінше, Түркістан генерал-губернаторының Соғыс министрлігіне бағынуы империяның оңтүстіктегі шекарасының беріктігін қамтамасыз етіп, өлкедегі жергілікті билік орындарының “табысты” қызмет етуіне кең жол аша түспек⁴.

Түркістан өлкесінде патша өкіметінің жүргізген өкімшілік басқару реформалары жоғарғы биліктің қабылдаған заңдық құжаттарында, сондай-ақ бұл заңдық құжаттарға түсінік берген Н.И. Крафт, В.И. Каплун, В. Вошин сияқты авторлардың еңбектерінде⁵ қарастырылған. Бұл авторлар Түркістанда отарлық билік орындарының жергілікті халықты европалық оркениетпен “байланыстырушы көпір” қызметін атқаратындығын дәлелдеуге тырысып, ұлы державалық мүддені жоғары қойды. Сондықтан да олар өлкедегі жергілікті халықтың дәстүрлі сот жүйесінің, яғни қазылар мен билер сотының жаңа жағдайда да өміршендік танытуын “тағылықтың сарқыншақтары” ретінде бағалады.

Жетісу өңіріндегі патша өкіметінің отарлық билік орындарының қызметі П.П. Румянцев, К.К. Пален, В. Васильев секілді жоғары маңсапты орыс шенеуніктерінің еңбектерінде⁶ біршама көрініс тапқан. Бұл еңбектердің авторларының барлығы дерлік патша өкіметінің арнайы тапсырмасымен Түркістан өлкесін зерттеп, ол жөнінде орта-

лық билік орындарына нақтылы ұсыныстар берген. Осыған орай олардың еңбектерінде отарлық билік орындарының қызметін жетілдіре түсу мақсаты көзделіп, билік жүйесінің кейбір “осал тұстары” сынға алынған болатын.

XX ғасыр басындағы қоныс аудару қозғалысына, жер мәселесіне арналған орыс зерттеушілерінің еңбектерінде де отарлық билік орындарының қызметіне біршама көңіл бөлінген⁷. Ол еңбектердің көпшілігінде патша өкіметінің қоныс аудару саясатына қолдаушылық танытылып, жергілікті билік орындарының осы “саяси мәні бар шараны” жүзеге асырудағы “белсенділік” деңгейіне баға берілген. Дегенмен, жер мәселесіне арналған еңбектердің арасында отарлық билік орындарының жергілікті халықтың пайдалануындағы жерлерді орыс шаруаларына тартып әперудегі зорлық-зомбылықтары мен айла-өрекеттерін айыптау да кездеседі. Мәселен, О.А. Шкапский мен Т. Седельниковтың еңбектерінде⁸ қоныс аудару мекемелері шенеуніктерінің қазақтар иелігіндегі құнарлы жерлерді тартып алуына жергілікті билік орындарының еш қарсылық көрсете алмай, керісінше, оларға ізгі ниеттілік танытқаны айыпталған.

Патша өкіметінің қазақ жеріндегі отарлық билік орындарының ұстанған саясаты XX ғасыр басында қазақ зиялылары тарапынан да өткір сынға алынған болатын. Олардың бұл жөнінде білдірген пікірлері ұлттық басылымдар — “Айқап” журналы мен “Қазақ” газетінде жарияланғанды⁹.

Алаш қозғалысының жетекшісі Әлихан Бөкейхановтың “Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи” атты еңбегінде¹⁰ патша өкіметінің қазақ даласындағы отарлық саясатының өркендеттік жүгі бар деген еуроцентристік пікірдің негізсіз екендігі әшкереленіп, ресейлік қоныс аударушылардың өлкені иеленіп алғаннан соң жергілікті халықтың өміріне социалықты терең мәдени өзгерістер енгізе алмағандығы дәлелді көрсетілген.

М. Тынышпаевтың 1906 жылы “Русский Туркестан” газетінде жарияланған “Киргизы и освободительное движение” атты мақаласында¹¹ отарлық билік орындарының біріншіден, қазақтарды тәуелсіз ұлт ретінде жойып, бүтін өлкені орыстандырып жіберуді, екіншіден, түрлі әкімшілік шаралар, нұсқаулар және ережелер арқылы қазақтарды құқысыз, заңнан тыс тобырға айналдыруды, үшіншіден, оларды өздерінің атамекен жерінен айырып, нәрсіз шөлге ысырып, олім құшағына айдауды қоздегені ашық сынға алынған болатын.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін 20—30 жылдары Түркістан өлкесіндегі патша өкіметінің отарлық саясатына және оның жергілікті билік орындарының қызметіне Г. Сафаров, Т. Рысқұлов, С. Муравейский, П.Г. Галузо, В. Лаврентьев еңбектерінде¹² баға берілді. Бұл авторлардың барлығы дерлік патша өкіметінің отарлық саясатының жергілікті халықтың шаруашылығына, мәдени өміріне тигізген кері әсерлерін баса көрсетіп, отарлық билік орындарының құрылымы мен қызметіне шолу жасаған. Г. Сафаров қоныс аударған орыс шаруалары жергілікті отарлық билік орындарының сенімді тірегіне айналды. Жергілікті халықты тонау ісінде отарлық аппаратпен пиғылда болды деген тұжырымға келеді. Мұндай пікір П.Г. Галузо тарапынан да айтылды. Ол отарлық билікті “түземдіктерді билеу аппараты” және “орыстық әскери-шенеуніктік аппарат” деп екіге бөліп қарастырып, отарлық саясат шет аймақтарға зор қасірет алып келді деген пікірге тоқтайды.

Отарлық билік жүйесінің қазақ даласына енгізілуі зор қасірет ала келгендігін С. Асфандияров пен Ғ. Тоғжанов та өз еңбектерінде негіздей түскен болатын¹³. Бірақ та, патша өкіметінің отарлық саясатына қатысты мұндай пікір көп ұзамай кеңестік тарих ғылымында өзгеріске түсе бастаған еді.

Кеңестер олағында тоталитарлық жүйенің орнығып, нығая түсуімен бір мезгілде кеңестік тарих ғылымы да саясаттана түсіп, орыс емес халықтардың Ресей империясы құрамына ену процесі жаңа реңк ала бастады. Осы арнада 1951 жылы “Вопросы истории” журналында М.В. Нечкина мен А.В. Якуниннің мақалалары¹⁴ жарық көріп, онда “патша өкіметінің отарлық саясатына қарамастан, орыс емес халықтардың Ресейге қосылуы прогрессивті құбылыс болды” деген пікірді негіздеу көзделді. Бұл ғалымдардың пікірінше патша өкіметінің отарлық саясаты империя құрамына енген халықтарға “зор қасірет” емес, керісінше оларға “болар-болмас қасірет”, ал түптеп келгенде бақыт әкелген болып шықты.

Осылайша кеңестік тарихшылар Ресейдің “экспансиялық саясаты” деген терминнің орнына “қосып алу”, “өз еркімен қосылу” деген терминдерді қолдануды әдетке айналдыра бастады. Партиялық талап және маркстік-лениндік методологияға сәйкес патша өкіметінің отарлық саясатын талдауға алған ғалымдар, бұл процестің зардаптарымен қатар, прогресшіл жағына да көңіл аударуға тиіс болды. Кеңестік тарих ғылымындағы мұндай құбылыс С.А. Рад-

жабов, Н.А. Халфин, Е. Бекмаханов еңбектерінде¹⁵ орын алды. Бұл еңбектерде жасалған тұжырымдардың мазмұнын А. Сабырхановтың Қазақстанның Ресейге қосылуына арналған еңбегінде жазылған мынандай жолдардан да аңғаруға болады: “Қазақ жерлерінің Россия құрамына енуі қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және мәдени мүдделеріне сай келді. Патша өкіметінің зорлық-зомбылық сипаттағы саясатына қарамастан Россияға қосылу, сөз жоқ, прогрестік маңызға ие болды. ...Қазақстанның Россияға қосылуы қазақ халқының көп ғасырлар бойындағы тарихында ұлы бетбұрыс кезең болып табылады”¹⁶.

Кеңестік тарих ғылымының Ресей империясының отарлық саясатының шет аймақтарға “болар-болмас қасірет” әкелгендігі жөніндегі тұжырымды қазақстандық зерттеушілер де қабылдауға мәжбүр болды. Бұл ретте біздің тақырыбымызға байланысты Б. Сүлейменовтің, С. Зимановтың, Т. Күлтелеевтің, Ф. Сапарғалиевтің және басқа да зерттеушілердің еңбектерін атауға болады¹⁷.

Б. Сүлейменовтің еңбегінде 1867—1868 жылдардағы реформалар және оның нәтижесінде қалыптасқан әкімшілік басқару жүйесі нақты деректі негізде талдауға алынған. Автор патша өкіметінің реформалық шаралары отарлық билікті нығайтуды көздеді деген ойды айта отырып, бұл өзгерістер өз уақытында қазақ ауылының қоғамдық-саяси дамуына да игі ықпал жасады. Олкеге капиталистік қатынастардың енуіне қолайлы жағдай туғызды деп бағалайды. Осындай тұжырым патша өкіметі реформаларының құқықтық астарын қарастырған Т.М. Күлтелеев, Ф. Сапарғалиев және С. Зиманов еңбектеріне де тән.

Жетісу өңіріндегі Ресей империясы билік орындарының қызметі, жергілікті халықтың ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер А.Б. Геллер, А.Б. Тұрсынбаев, И.Ф. Макаров, А. Еренов, П.Г. Галузо, С.А. Сүндетов, С.Е. Толыбеков, А.А. Горячева, Л.С. Фришман, Н.Е. Бекмаханова, М.Х. Асылбеков, М. Толекова еңбектерінде негізгі мәселе немесе жанама тақырып түрінде талдауға алынған¹⁸.

Ресей империясындағы мемлекеттік басқару аппараты және жергілікті билік мәселелерін кеңестік тарих ғылымында арнайы зерттеген Н.П. Ерошкин, П.А. Зайнчковский, С.М.Троицкий болды¹⁹. Бірақ олардың еңбектерінде шет аймақтардағы отарлық билік орындарының қызметіне аз көңіл бөлінген. Дегенмен бұл авторлардың еңбектері мемлекеттік құрылыс пен бюрократиялық аппарат қызметіне қатысты мол деректерді, патша өкіметінің

нормативтік актілерін кеңінен ғылыми айналымға тартуымен ерекшеленеді.

Біз қарастырып отырған мәселеге жаңа баға беруге деген талпыныс еліміз егемендік алғаннан кейінгі кезеңде анық байқалды. Тарих ғылымының маркстік-лениндік методологияға басымдық беруден бас тарту зерттеушілерге патша өкіметінің отарлық билік орындарының қызметіне тың қозқарас танытуына мүмкіндік туғызды.

Қазақстанның ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы саяси дамуына арналған Қ.Ә. Жиреншиннің еңбегінде²⁰ өлкеде жүзеге асырылған және қазақ қоғамының өлеуметтік, саяси, құқықтық өмірінде түбегейлі өзгерістер туғызған саяси-өкімшілік реформаларға талдау жасалынған. Бірақ та, бұл еңбекте реформалардың қазақ халқына тигізген зардаптары автордың назарынан тыс қалған.

Б. Әбдірахманованың “Қазақстан тарихы: ХІХ ғасырдағы өкімет, басқару жүйесі және территориялық құрылым” атты кітабында²¹ отарлық билік орындары арнайы қарастырылғанымен, оның Жетісу өңіріндегі қызметінің ерекшеліктеріне кеңірек бөлінбеген. Мұндай пікірді өзбекстандық зерттеуші Н.А. Абдурахимованың диссертациялық жұмысына да қатысты айтуға болады²².

Ресей империясының Орталық Азиядағы отарлық саясаты және жергілікті билік орындарының қызметі батыс зерттеушілерінің еңбектерінде де көрініс тапқан. Бұл ретте Ю. Скайлердің, Г. Бульджердің, А. Краусттың, Р. Пайпстың, Р. Пиретің, Г.Д. Соколың, М.Б. Олкоттың, Д.Ж. Демконың, А. Каппелердің және басқа зерттеушілердің еңбектерін атауға болады. Олардың басым бөлігінің ғылыми тұжырымдары мен пікірлері К.Л. Есмағамбетовтың, М.Т. Лаумулиннің және К.Р. Несіпбаеваның тарихнамалық еңбектерінде²³ талдауға ұсынылған.

Міне бұл тарихнамалық шолу патшалық Ресей билігінің тарихын жеке аймақ деңгейінде зерттеудің қажеттілігін және оның ғылыми маңызын аңғартса керек. Зерттеу жұмысына тартылған деректік материалдарды мынадай бірнеше топқа жіктеуге болады: Ресми билік орындарына тән іс құжаттары, түрлі қызмет және дәрежедегі шенеуніктердің жазбалары мен талдаулары, баспасөз және статистика материалдары. Деректік материалдардың басым бөлігі, әрине, билік орындарына тән іс құжаттары. Шыққан көзі және сипаты бойынша олар әр түрлі. Егер құндылығы жағынан алар болсақ, онда алдымен Түркістан және оның құрамындағы Жетісу өңірінің отарлық жағдайын заңдық тұрғыдан бекітіп берген патша үкіметінің

зандық актілерін атағанымыз жон²⁴. Заңдық актілерден тыс күнделікті тынымсыз өмір ағымы жатқандығы мәлім. Ал оны талдауға алуды Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ҚР ОММ) және Озбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты (ОР ОММ) қорларында сақтаулы жоғарғы және жергілікті билік орындарына тән құжаттық материалдардың маңызы ерекше. Бұл топтағы құжаттық деректер біз қарап отырған мезгілдегі Түркістан өлкесі мен Жетісу өңіріндегі билік жүйесінің қызметі мен жағдайын біршама жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Беретін мәліметтерінің молдығы және маңыздылығы жағынан ҚР ОММ қорларының орны ерекше. Бұл мұрағаттағы “Сергиополь сыртқы округтік приказы” (№ 1-қор), “Ұлы Жүз қазақтарының Алатау округінің бастығы” (1848—1868 ж.ж.) (№ 3-қор), “Ақмола облысының жеке меншік алтын өндірісі орындарының округтік ревизоры (1843—1916)” (13-қор), “Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасының Семей ауданындағы қоныстандыру ісінің меңгерушісі. Жетісу облысы. Верный қаласы (7 кітаптан)” (19-қор), “Жетісу облыстық басқармасы” (№ 44-қор), “Верный уезі Отар бөлімінің приставы” (№ 47-қор), “Дала генерал-губернаторының кеңсесі” (64-қор), “Верный округтік соты прокурорының көмекшісі” (№ 818-қор), “Дала губернаторы Г.А. Колпаковскийдің жеке қоры” (№ 825-қор) қорларында сақтаулы материалдардан Жетісу жеріне орыс әкімшілігінің енуі мен орнынуы барысынан, оның құрылымы мен штаттағы қызметкерлерінің сандық және сапалық құрамынан, отарлаушы биліктің саяси, шаруашылық, сот және басқа мазмұндағы қызметінен мол мәлімет алуға болады.

Аталған қорлардағы құжаттық деректер сондай-ақ жергілікті халықтың отарлаушы биліктің шараларына қатынасын белгілі бір дәрежеде түсінуге мүмкіндік туғызады.

Тақырып бойынша деректік материалдарының құндылығы жағынан Озбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағатының орнын асыра бағалау мүмкін емес. Бұл мекемедегі Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі (№ 1-қор), Түркістан өлкесіндегі егіншілік және мемлекеттік мүлік басқармасы (№ 7-қор), Түркістан аудандық бақылау бөлімі (№ 461-қор) қорларындағы деректік құжаттар патшалық биліктің Жетісу өңіріндегі әкімшілік-басқару қызметінен ғана емес, сонымен бірге оның жер және әлеуметтік саясатынан, жергілікті халықтың арасынан шыққан тарихи тұлғаларға қатысты ұстанымдарынан аса маңызды фактілік материалдар береді.

Патшалық билік тұсында Жетісу өңірінде болып өткен өзгерістерден хабар беретін мәлімет көзі статистикалық құжаттар. Бұл ретте біздің зерттеу жұмысымыз үшін ең қажет фактілерді берген Жетісу облыстық статистикалық комитетінің материалдары болғандығын айтуымыз керек. Жетісу Облыстық Статистикалық Комитетінің ұйымдық жиналысы 1879 жылы 18 желтоқсанда Верный қаласында облыс губернаторы Г.А. Колпаковскийдің төрағалығымен болып өтеді²⁵. Статистикалық Комитеттің негізгі міндеттерінің бірі әрбір жыл сайын жазылатын облыс губернаторының патшаға жолдайтын есебін әзірлеу еді. Есепке байланысты Орталық статистикалық комитеттің арнайы формасы бойынша мәліметтер жинастырылып, ол мәліметтер 1882 жылдан бастап “Обзор Семиреченской области” деген атпен тұрақты түрде 1913 жылға дейін жарық көріп тұрды.

“Обзорлардың” беретін статистикалық мәліметтерінің үлкен маңызын мойындай отырып, сонымен бірге ол мәліметтердің дәлдік сапасына қатысты кезінде П.Г. Галузоның берген сыни бағасымен келіспеске шарамыз жоқ²⁶.

Жетісу облысы тұрғындарының жалпы саны және әлеуметтік құрамы жөніндегі статистикалық материалдар патшалық билік тұсында С-Петербургте екі мәрте жарық көрген²⁷. Бұл екі басылымның соңғысына 1867 жылы жүргізілген халық санағының материалдары енгізілген. 1920 жылы Жалпыресейлік ауыл шаруашылығы санағы жүріп, бұл шара Жетісу облысын да қамтыған²⁸. Аталған статистикалық материалдардың көрсетулерін салыстыра отырып, облыс халқы мен оның экономикасын динамикалық өзгерісте қарастыруға мүмкіндік туады.

Ресми билік орындары құжаттарының арасынан Жетісу облысы губернаторының 1868 жылдан бастап орталық билікке үзіліссіз жолдап отырған жылдық есебінің маңызын атап айту нарыз. Біз өз зерттеуімізде 1868, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1906, 1908, 1909, 1910, 1914 жылдары берілген есеп текстерін пайдаландық, ал көрсетілмеген жылдары берілген есептердің тексін табу мүмкін болмады. Губернатордың есебі облыс өмірінің түрлі салаларындағы негізгі жаңалықтарды анықтап, олардың өзгеру немесе осу динамикасын бақылауға, сол арқылы өңір өмірінің жалпы болмысын тереңірек түсінуге жол ашады. Сонымен бірге бұл есептерден жергілікті басшылық орындарының орталық үкімет алдында ылығы да тындырымды іс бітіріп жатқандай көрінуге тырысқандығын аңғару әрине қиынға түспейді.

Ресейдегі мемлекеттік басқару аппаратының қызметін бақылап отыру мақсатында патшаның тікелей нұсқауымен сенаторлық тексеру (ревизия) өткізіліп тұрған. Сондай тексерулер Жетісу облысын да қамтыған. Біз зерттеуімізде сенатор К.К. Паленнің басқаруымен 1908—1909 жылдары жүргізілген тексерудің есебін пайдаландық²⁹. Сенатор есебінен облыстағы билік аппараты жүйесінің қызметіне, оларда қызмет жасаған бюрократияның өз міндетіне, сондай-ақ жергілікті халықтың арыз-тілегіне, жалпы мүддесіне қатынасы жөнінде маңызды материалдар кездестіруге болады. К.К. Пален есебі өзге де әкімшілік орындарына тән материалдармен бірге алғанда оңірдегі жағдайды толығырақ түсінуге мүмкіндік туғызатын құнды деректер жиынтығын береді.

Зерттеу жұмысында түрлі дәреже-деңгейдегі орыс әкімшілігінің шенеуніктерінің жазбалары, өзара жазысқан хаттары, сондай-ақ 1867—1868 жылдары енгізілген реформалық шаралардың куәсі болған Жансұлтан Шуақов, Барлыбек Сыртанов және басқа қазақ зиялыларының әкімшілік орындарына жолдаған арыз-тілектері мен жарық көрмеген еңбектері де ғылыми айналымға тартылды³⁰. Әрине, бұл жазбалар мен еңбектерде берілген фактілерді басқа деректік материалдармен салыстыра отырып пайдаланған жөн, дегенмен оларда баяндалған фактілік материалдар мен тұжырымдарды басқа құжаттардан табу қиын, сондықтан да олардың ғылыми маңызы зор.

Аса маңызды фактілік материалдар мерзімді басылым беттерінде берілген. “Туркестанские ведомости”, “Туркестанский карьер”, “Семиреченские областные ведомости”, “Вопросы колонизаций”, “Қазақ” сияқты басылымдардан Жетісу облысының қоғамдық өміріне қатысты аса маңызды материалдарды кездестірдік. Әрине бұл басылымдардың саяси ұстанымдарында айырмашылық бар, дегенмен оларда жарық көрген хабарлар мен талдаулардан облыс өмірін түсінуге көмектесетін біраз мәлімет алуға болады.

Қорыта айтқанда, зерттеу жұмысының деректік негізін жоғарыда баяндалған мазмұндағы материалдар құрды. Олардың жиынтығы Жетісу оңірінде патшалық билік жүйесінің қалыптасу, даму және дағдарыс кезеңдерін ғылыми тұрғыдан талдауға алуға мүмкіндік берді.

Автордың ұстанымына байланысты мынадай жағдайды ескерген жөн. Кеңестік тарихнамада орыс билігінің Қазақстанға келіп орнығуын прогрестік құбылыс ретінде қарастырылғандығы мәлім. Ал ресейлік отарлауға қарсы-

лық көрсеткен саяси күштер күні өткен феодалдық қатынастарды жақтап, қорғаушылар есебінде көрсетілді. Империялық жаулап алу саясатын ашықтан-ашық ақтауды көздейтін бұл методологиялық әдістің күні өтті. Біз диссертациялық зерттеуімізде орыс әкімшілігінің Жетісу жеріне келіп орнығуын капиталистік даму жолына түскен империяның арзан шикізат көздері мен өзіне қолайлы рынок іздеу әрекеті тұрғысынан талдауға аламыз. Ал Кенесары хан бастаған жергілікті саяси күштердің ресейлік отаршылдыққа қарсылығын мемлекеттік тәуелсіздік жолында күрес есебінде бағалаймыз.

Сол сияқты Жетісу жерінде орын тепкен ресейлік билік жүйесінің көздеген мақсаты да, көтерген жүгі де империялық мүдденің ауқымынан шыққан емес. Сондықтан да біз Қазақстанға келіп орын тепкен ресейлік билік “күні өткен хандық биліктен” жоғары болды, қазақ қоғамының жаңа даму сапасына көтерілуіне жол ашты деген мазмұндағы тұжырыммен мүлдем келісе алмаймыз. Біздің пікірімізше, патшалық билік тұсында (1867-1917) Жетісу өңірінде орын алған өзгерістер жергілікті халықтың өмірін жаңа сапаға көтере алған жоқ. Керісінше, күнарлы жайылымдар мен егіншілікке жарамды жерлерден айырылған қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы терең дағдарыс жолына түсті.

Жетісудағы патшалық билік жүйесі өз қызметінде бірінші кезекке империялық мүдделер мен мақсаттарды қойып, оларды шешу барысында жергілікті халықтардың табиғи талап-тілегімен санаспай, зорлау және күштеу әдістеріне басымдылық беріп отырды. Яғни, өзінің осы өңірдегі жарты ғасырлық тарихында жергілікті халықтардың өміріне қатысты негізгі экономикалық, саяси және басқа қоғамдық мәселелерді шешуге келгенде патшалық билік тарихтан мәлім өзге отарлаушы биліктерден айырмасы жоқ екендігін танытты.

ЕСКЕРТУЛЕР

¹ *Валиханов Ч.Ч.* Записка о судебной реформе / Собрание сочинений в пяти томах. т.4. Алма-Ата, 1985. С.77—105.

² *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек, 2001. С.582; *Венюков М.И.* Материалы для военного обозрения наших границ в Азии / Военный сборник, 1873. I. С. 138—159; *Сомыкі.* Россия и Восток. СПб., 1877. 275 с.; *Пашина П.И.* Туркестанский край. СПб., 1868. 312 с.; *Романовский Д.И.* Заметки по среднеазиатскому вопросу. СПб., 1868. 68 с.; *Григорьев В.В.* Русская политика в отношении Средней Азии. СПб., 1874. 402 с.; *Никольский А.М.*

Путешествия на озеро Балхаш и в Семиреченскую область / Записки Западносибирского отделения Русского географического общества. 1885. Вып. 1. С. 117; *Южаков Ю.Д.* Итоги двадцатисемилетнего управления нашим Туркестанским краем. СПб., 1891. 217 с.; *Костенко А.Ф.* Средняя Азия и водворение в ней русской государственности. СПб., 1871. Сынъкі. Очерки Семиреченского края / Военный сборник. 1872. № 11, С. 12–49; *Терентьев М.А.* Россия и Англия в борьбе за рынок сбыта. СПб., 1878. 126 с.; *Иванов А.* Русская колонизация в Туркестанском крае. СПб., 1890. 74 с.; *Кологривов Ю.В.* Русские владения в Средней Азии. СПб., 1898. 129 с.

³ *Ремнев А.В.* У истоков Российской имперской геополитики: Азиатские «пограничные пространства» в исследованиях М.И. Венюкова / Исторические записки. М., 2000. № 4. С. 344–369.

⁴ *Венюков М.И.* О новом разделении Азиатской России // Известия Русского географического общества. 1872. № 8. С. 322.

⁵ Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. Сборник составлен кандидатом исторических наук М.Г.Масевич. Алма-Ата. 1960. 441 с.; *Крафт Н.И.* Судебная система в Туркестанском крае и степных областях. Оренбург, 1898. 192 с.; *Каплун В.Н.* Положение об управлении Туркестанского края // Журнал министерства юстиции. 1903. № 12. С. 12–24; *Воицигин В.* Очерки нового Туркестана. Свет и тени колонизации. СПб., 1914. 214 с.

⁶ *Румяцев П.П.* Уезды Жетысу. Алматы, 2000. 336 с.; Сынъкі. Социальное строение киргизского народа в прошлом и настоящем // Вопросы колонизации. 1909. № 5. С. 71–109; *Сынъкі.* Условия колонизации Семиречья // Вопросы колонизации. 1911. № 9. С. 14–28; *Пален К.К.* Переселенское дело в Туркестане. СПб., 1910. 194 с.; *Васильев В.* Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. Пг., 1915. 78 с.

⁷ *Кауфман А.А.* Переселение и колонизация: Мечты и действительность. СПб., 1905. 116 с.; *Сынъкі.* К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. СПб., 1903. 96 с.; *Воицигин В.* К законопроекту о продаже переселенческих участков // Вопросы колонизации. 1913. № 13. С. 17–24; *Велецкий С.* Записка о положении и нуждах переселенческого дела в Семиреченском районе. Верный, 1915. 31 с.; *Сынъкі.* О колонизационном значении Семиречья // Вопросы колонизации. 1909. № 4. С. 91–101.

⁸ *Шкапский О.А.* Переселенцы и аграрный вопрос в Семиреченской области // Вопросы колонизации. 1907. № 1. С. 19–52.; *Седелников Т.* Борьба за землю в Киргизской степи. СПб., 1907. 97 с.

⁹ *Байтұрсынов А.* Тағы да жер жайында // Айқап, 1911. № 4. 1–4 б.; *Сынъкі.* Көшпелі һәм отырықшы норма // Қазақ. 1913. № 20.; *Дулатов М.* Жер мәселесі // Айқап, 1911. № 6. 8–10 б.; *Сералин М.С.* Біздің бұрынғы һәм қазіргі халіміз // Айқап, 1911. № 10. 11–14 б.; *Бөкейханов Ә.* Қазақ һәм жер мәселесі // Қазақ, 1914. № 54; *Сынъкі.* Екі жол // Қазақ, 1915. № 101.

¹⁰ *Букейханов А.* Исторические судьбы киргизского края и его культурные успехи // *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы. Алматы, 1995. 45–66 б.

¹¹ *Тынышпаев М.* Киргизы и освободительное движение // Русский Туркестан. 1906. 1 января; *Сынъкі.* История казахского народа. Алма-Ата, 1993. С. 20–29.

¹² *Сафаров Г.* Колониальная революция (Опыт Туркестана). М., Госиздат, 1921. 47 с.; *Муравейский С.* Очерки по истории революционного движения в Средней Азии. Ташкент. 1926. 109 с.; *Рыскулов Т.* Об историках Туркестанской революции (По поводу одной статьи) // Туркестан, 1922, 22 ноября; *Сынъкі.* Революция и коренное население Тур-

кестана. ч. 1. Ташкент: Госиздат, 1925. 218 с.; *Галузо И.Г.* Туркестан — колония (Очерки истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии). 2 — изд. Ташкент: Госиздат, 1929. 226 с.; *Лавреитцев В.* Капитализм в Туркестане (Буржуазная колонизация Средней Азии). Ленинград, 1930. 194 с.

¹³ *Асфендияров С.* История Казахстана. Алматы, 1998. 304 с.; *Тогжанов Г.* Казахский колониальный аул. М., 1934. 110 с.

¹⁴ *Нечкина М.В.* К вопросу о формуле — “наименьшее зло” // Вопросы истории, 1951. № 4. С. 19—25; *Якушин А.В.* О применении понятия “наименьшее зло” в оценке присоединения к России перусских народностей // Вопросы истории, 1951. № 11. С. 31—42.

¹⁵ *Раджабов С.А.* Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Ташкент: Фан, 1955. 210 с.; *Халфин Н.А.* Присоединение Средней Азии к России (60—90-е годы XIX в.). М., 1965. 468 с.; *Бекмаханов Е.Б.* Присоединение Казахстана к России. М.: Изд. АН СССР, 1957. 340 с.

¹⁶ *Сабырханов А.* Ұлы бетбұрыс. Алматы, 1981. 294 б.

¹⁷ *Сүлейменов Б.С.* Подготовка реформы 1867—1868 годов в Казахстане // Известия Казахского филиала АН СССР, 1946. № 2 (27). С. 137—148; *Соньки* Об административном устройстве казахской степи по реформе 1867—1868 гг. // Вестник АН Каз. ССР, 1951. № 2 (71). С. 118—126; *Соньки.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX—начала XX вв. (1867—1907 гг.). Алма-Ата: Изд. АН Каз. ССР, 1963. 411 с.; *Зиманов С.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960. 320 с.; *Культелеев Т.М.* Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата, 1955. 412 с.; *Сапаргалиев Г.* Карательная политика царизма в Казахстане (1915—1917 гг.). Алма-Ата, 1966. 375 с.

¹⁸ *Геллер А.Б.* Переселенческая политика царизма и колонизация Казахстана в начале XX века (1900—1919 гг.) (по материалам Семиреченской области) Автореф.... М., 1954. 24 с.; *Макаров И. Ф.* Казахское земледелие в конце XIX — начале XX вв. // Материалы по сельскому хозяйству и крестьянству СССР. М., 1953. С. 120—127; *Еренов А.* Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. Алма-Ата, 1960. 158 с.; *Галузо И.Г.* Колониальная система Российского империализма в кануне Октябрьской революции. Алма-Ата, 1968. 160 с.; *Соньки.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1914 годы. Алма-Ата, 1965. 345 с.; *Сундетов С.А.* О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана. Алма-Ата, 1970. 120 с.; *Толыбеков С.Е.* Кочевое общество казахов в XVII — начале XX века: Политико-экономический анализ. Алма-Ата, 1971. 633 с.; *Горячева А.А., Фришман Л.С.* Заря над Семиречьем. Алма-Ата, 1987. 192 с.; *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII — 60-е годы XIX в. М., 1980. 280 с.; *Соньки.* Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. — 1917 г.). М., 1986. 243 с.; *Телекова М.* Жетісу халқы (1897—1999 жылдар). Алматы, 2002. 282 б.

¹⁹ *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983. 351 с.; *Зайнчковский П.А.* Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1964. 509 с.; *Соньки.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. М., 1973. 288 с.; *Троицкий С.М.* Русский абсолютизм и дворянство. Формирование бюрократии. М., 1974. 356 с.

²⁰ *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX — начале XX веков. Алматы, 1996. 352 с.

²¹ *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: Власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 132 с.

²² *Абдурахимова Н.А.* Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX — начало XX вв.). Автореф. докт. юрид. наук. Ташкент, 1994. 46 с.

²³ *Есмагамбетов К.Л.* Что писали о нас на Западе. Алматы, 1992. 212 с.; *Лаумулин М.Т.* История Казахстана конца XIX — начало XX в.в. в зарубежной историографии // Известия АН РК Сер. общ. наук. 1992. № 5. С. 34—45.; *Несипбаева К.Р.* Современная англо-американская историография русской экспансии и колонизации Центральной Азии и Казахстана (XVIII — начало XX века), Алматы, 1997. 191 с.

²⁴ Указ Правительствующего Сената об образовании Туркестанской области. 1865 г. Указ об учреждении Туркестанского генерал-губернаторства. 1867 г. 11 июля; Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской области. 1867 г. 11 июля; Временное положение об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях. 1868 г. 21 октября; Положение об управлении Туркестанского края. 1868 г. 2 июня; Положение об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями. 1891 г. 25 марта // В кн: Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. Алма-Ата, 1960.

²⁵ ҚР ОММ. 44-к., 1-т., 48259-іс, 1—2-пп.

²⁶ Қараңыз: *И.Г. Галузо.* Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867—1917 гг. Алма-Ата, 1965. С. 38—44.

²⁷ Статистика Российской империи. Волости и населенные места. 1893 год. Вып. 7. Семиреченская обл. СПб., 1895; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXXXV. Семиреченская обл. СПб., 1905.

²⁸ ҚР ПА. 666-к., 1-т., 76-іс, 1-14-пп: Семиреченское областное статистическое управление. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 года по Пишпекскому уезду. Семиреченская область по категориям населения в сравнении с итогами Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г.; Сонда. 3-к., 1-т., 482-іс, 10—12-пп.: Территория, административное деление и население Джетысу до и после нацразмежевания; Социалистическое строительство в селах и аулах Семиречья 1921—1925 гг. // Документы и материалы. Ч. 1, Алматы, 1957.

²⁹ Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором, гофмейстером, графом К.К. Паленом. Вып. 1—18. СПб., 1909—1910.

³⁰ “Действующее Положение об управлении в степных областях. Работа написана на получение степени кандидата права действительным студентом Султаном Джан-Султаном Чуваковым”. 35 стр. Отдел рукописей и рукописных книг научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского Государственного университета. Ед. хр. № 9175; *Кенжетайев Б.А.* Казанские учебные заведения и процесс формирования казахской интеллигенции в середине XIX — начале XX вв. Казань, 1998. 87 с.; Доклад Младшего чиновника особых поручений при Военном Губернаторе Семиреченской области Бардыбека Сыртанова от 9 июня 1907 г. г. Верный. По вопросу об улучшении киргизской жизни // ОР ОММ. 1-к., 27-т., 1222-іс, 20-п.

КӨРШІ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЖЕТІСУДАҒЫ ҮСТЕМДІК ҮШІН ЕГЕСІ

Бірі батыстан, ал екіншісі шығыстан тартылған Орынбор және Сібір әскери бекіністер тізбегінің 18 ғасырдың соңына қарай солтүстікте өзара тоғысуы нәтижесінде Қазақстан батыс, солтүстік және шығыс жақ беттерінен қоршауға алынды. Шамамен 3 мың шақырым қашықтыққа созылған бұл шекаралық шепке арасы 25—30 шақырым 141 бекініс поселкелер орналасты. Ресей үкіметі бұдан кейінгі уақытта Батыс Сібір губерниялық әкімшілігі арқылы жүргізілген Орталық Азияға тереңдеп ену және онда біржола орнығу әрекетіне кірісіп кетті.

Түпкі стратегиялық мақсаты Орталық Азияны өзіне қарату болған Ресейдің бұл бағыттағы әрекеті, әрине, тек Жетісу арқылы ғана өріс алатын еді. Ал бұл кезде Жетісуды жара ағатын Іле өзенінің шығыс жақ бетінде қытайлықтардың ықпалы байқалса, батыс бетін Қоқан хандығы билеп төстеді. Жетісу үшін талас барысында бұл екі мемлекеттің де мүмкіндігін жақсы түсінген Ресей үкіметі, түптеп келгенде мәселенің толық шешімін табуы жергілікті халықтың көңіл-күйіне тәуелді екендігін дәл бағалай білді. Оның үстіне бұдан бұрын қазақ халқының Кіші және Орта жүз бөліктерін өзіне қаратып үлгерген орыс әкімшілігінің қазақ билеуші топтарымен өз мүддесі тұрғысынан жұмыс жүргізу тәжірибесі жеткілікті болатын. Сол тәжірибені пайдалана отырып генерал-лейтенант Глазенап басқарған Сібір әкімшілігі Жетісу билеуші топтарымен байланыс орнату мақсатында Сібірлік татар көпестерін іске қосты. Жетісу арқылы Ташкент, Бұхара әмірлігі және Хиуа хандықтарына барып қайтып жүрген татар көпестері Жетісудағы жағдай жөнінде орыс билік орындарына хабар жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге қазақ билеуші топтарын Сібір әкімшілігімен өзара жақындастыру міндетін де қоса атқарды. Сондай-ақ бұл ойынға алдымен тартылған да Жетісу

жеріндегі Абылайхан ұрпақтары Сок, Әділ, Тезек сияқты сұлтандар шоғыры болды. Сібірлік татар көпестерінің белсенді араласуымен жүрген бұл өзара “мәмілегерлік” әрекет көп ұзамай өз нәтижесін берді де. 1819 жылы 11 қаңтарда Ресейдің Министрлер Комитеті сұлтан Сок Абылайхановқа қарасты Ұлы жүз қазақтарының Үйсін болысын Ресей құзырына қабылдау жөнінде Сыртқы істер Коллегиясын басқарушының баяндама хатын тыңдап, Сок сұлтанды 1817 жылы жазған отінішіне сәйкес оған қарасты 55 462 адамымен, осы елге төп 802 359 бас малымен империя құзырына қабылдау жөнінде шешімге келіп, бұл шешімді патшаның бекітуіне жолдайды. Оз ретінде император комитет ұсынысын бекіте отырып, Сок сұлтан жібермек өкілдерді қабылдауға әзір екендігін білдіріп, қазына есебінен сұлтанға мешіт және үй салуға келісімін беріп, сондай-ақ жеке сібірлік корпус командиріне Сыртқы істер министрлігі арқылы әрбір жарты жылдан соң ханның қарамағындағы қазақтардың мал шаруашылығы жөнінде мәлімет жолдап отыруды тапсырады¹.

Бұл құжатқа байланысты көзге көріне бермейтін, дегенмен зер сала қарап аңғаруға болатын мынадай фактілерге көңіл аудару артық емес. Біріншіден, Ұлы жүздің Үйсін болысын басқаратын Сок сұлтанның отінішін Министрлер Комитетіне жеткізіп отырған Батыс Сібір әкімшілігін басқарушы губернатор генерал-лейтенант Глазенап, яғни белсенділік соның қолында. Сұлтан мен Үйсін болысын билеушілердің қолы қойылған құжаттың түпнұсқасы жоқ. Ал ол құжатта белсенділік кімнің тарапынан шыққандығы айтылуы әбден мүмкін ғой. Екіншіден, Министрлер Комитеті Глазенаптың ұсынысы бойынша Ұлы жүзбен арадағы мұндай өзара жақындасу ісіне атсалысқан Сок сұлтан тоңірегіндегі Үйсін билеушілерімен бірге, сұлтанға “ықпал жасай білген” Семейлік татар көпестері Абдулғазы Гуминов пен Хамит Амировке он кластық чинмен қоса Анна лентасындағы алтын медаль, мұсылмандық заң жолдарын жеткізген аудармашы, титулярлық кеңесші Хасан Сейфламға Анна лентасындағы алтын медаль, ағайынды татар Сафар және Құрбанқұл Құрбанбақиевтарға да түрлі сыйлық белгілейді. Осы құжатта түрлі сыйлық алушылар тізіміндегі сұлтан қызметіндегі екі молла да, яғни Мусагит Микманов пен Абдулла Мыклюксов те аталады². Бұлардың да татар жұртынан болуы әбден ықтимал. Бұл іс жүзінде Жетісулық Ұлы жүз қазақтарының бетін орыс әкімшілігіне бұру ісінде татар көпестері, дін және іс адамдарының екеуара атқарған делдалдық қызметінен хабар беретін фактілер болса керек.

Сұлтан Сок Абылайханов окілдерінің Петербургке патшаға барып қайтқандығы жөнінде құжаттық материалдарды біз кездестіре алмадық. Дегенмен, анығы сол, Жетісу қазақтарын Қоқан және Қытай ықпалынан ажыратып алу ісіне орыс әкімшілігі бұдан былайғы уақытта да зор мән берді. Генерал-лейтенант Глазенаптың орнына генерал-губернаторлық қызметке келген инфантериялық генерал Капцевич ендігі уақытта ант алу ісінде жеке сұлтанмен шектелмей, бұл процеске сұлтандар тобын тартты. Ол 1823 жылы орталық билік орындарына Ұлы жүз сұлтандарының өздеріне қарасты халқымен Ресей империясының билігіне отетіндігі жөнінде ант бергендіктерін жеткізеді. Ал 1824 жылы мамыр айында Ұлы жүз қазақтарының “орыс тағына сенімділігін” білдіру ниетімен Петербургке Әділ төренің ұлдары барып қайтады³.

Міне бұл әрекеттердің астарында мемлекеттік және жеке бастық мүдделердің тоғысқандығы айқын. Мәселен, Ресей үкіметі Жетісуды өзіне қарату арқылы, біріншіден, қазақ жерін өзіне қосып алу процесін біржола аяқтаудан, сол арқылы, екіншіден, Орталық Азияға тереңдеп енуден, үшіншіден, Қытай мемлекетімен арадағы шекараны анықтай отырып, онымен сауда қатынасын бір қалыпқа салудан үміттенді.

Жетісулық сұлтандардың да белгілі бір мақсаттарды қоздегені әрине, толық табиғи құбылыс. Біздің пайымдауымызша Жетісу сұлтандарының бұл мезгілде орыс әкімшілігіне ыңғай танытуына түрткі болған Қоқан хандығының Жетісу өңіріне орнатқан ауыр алым-салық тәртібі еді. Қоқан феодалдарының зорлығынан ыққан қазақ ауылдары көп жағдайда Қытай шекарасынан ары асып, бой тасалауға да мәжбүр болды. Қазақ ауылдарының соңынан ере барған Қоқан елшілері Қытай билік орындарынан көшіп барған қазақтарды кейін қайтаруды талап етті⁴. Оз ретінде бұл жағдайды бақылап отырған Қытай үкіметі “Бұратаналардың өзара қақтығысулары үнемі болып тұратын жәйіт. Оған тәңір патшалығы ежелден араласқан емес,” — деген пікір білдіріп, шекарадан асқан қазақ ауылдарын “кері қайтарып тастау” жөнінде бұйрық береді⁵.

Жетісу жерінен қора-қора мал айдап кетіп отырған Қоқан билеушілерінің Қазақ ауылдарына салған алым-салығы жергілікті халыққа жеңіл тиген жоқ-тын. Ол жөнінде Ұлы жүз Албан ақыны Жанкісі Отеміс өлеңінен мынадай жолдарды оқимыз:

Келі түбім деп алады,
Үшір зекет деп алады,
Қожақ зекет деп алады,
Айтайын десең ұрады,
Ұрмақ түгіл қырады.
...Алдына салып айдайды,
Ашулансақ байлайды,
Хакімі жоқ казакқа,
Теңдік жоқ деп ойлайды.
Ел ішінде ажарлы,
Қыз, қатынды қоймайды,
Жақсыларды сөгеді,
Ат үстінен тебеді,
Жүрексініп отырмын,
Айтар сөзім көп еді⁶.

Жетісу қазақтарын билеп-төстеген Қоқан хандығы өз елшілерін орыс өкімет орындарына жіберіп, Жетісу жерін өз иелігі жариялап, Сібір әкімшілігі тарапынан байқалып отырған түрлі әрекеттерді тоқтатуды талап етті. Мәселен, 1825 жылы Ташкент құшбегі Қоқан ханы атынан Омбыға елшісі Сауытбек Сұлтанбековты аттандырып, оған Батыс Сібір генерал-губернаторына жолдаған хатын тапсырады. Ол хатта мынадай пікір айтылған еді: “Қадім замандардан бері Ертіс дариясының бергі жақ бетін біз, ал арғы бетін Ресей иемденіп келе жатқан еді. Енді соңғы алған мәліметтерге қарағанда орыстар Ертістен бергі жаққа отіп, біздің діндестеріміздің жерінде құрылыстар жүргізуде. Осы жағдайға байланысты біздің ханымыз сіздердің өкілетті адамдарыңызға осы хатты жолдай отырып, бұл құрылыстардың себебін сұрауды бұйырды: Сіз бұл істі өз бетіңізше жасап жатырсыз ба, жоқ әлде жоғары мәртебелі патшаның бұйырығымен атқарып отырсыз ба? Өз үкімет орындарыма мәлімет беруім үшін мені осы мәселеге байланысты хабарлар етуіңізді сұраймын”⁷.

Бұл хатта көңіл аударарлық жағдай қоқан-орыс қатынасына байланысты дін мәселесінің де көтерілуі еді. Ташкент құшбегі одан ары: ...“Бұдан тысқары мағлұм етерлік нәрсе мынау: Орыстар біздің мемлекетімізге сауда істерімен келіп жылдап қалып қояды, бірақ біз оларды дінімізге кіруге мәжбүрлемейміз. Олай болса, сіздер неге біздің діндестерімізді өз сенімдеріңізді қабылдауға мәжбүр етесіздер? Алдыңызға бірер кісі мұқтаждықпен барса, сенім және

дініңізге кіруді шарт етіп қоясыз! Бірер кісі көшіп баруға жай сұраса, тағы сол шартты қоясыз! Сізден осы айтылғандардың себебін маған мәлім етуіңізді сұраймын, өйткені біз дағы бұл әрекеттерге қарсы қажетті шара қарастырайық”⁸.

Хаттан Ташкент күшбегінің Ресеймен арадағы сауда қатынасында орыс әкімшілігі тарапынан түрлі зорлық-зомбылықтарға, әсіресе діни тәкаппарлыққа жол беріліп отырылғандығын ашық сынға алуы, оларды тыюға шақыруы байқалады. Дегенмен бұл арада Қоқан күшбегінің екінші жақты діни сенімді құрметтеуге шақыруы байсалды саясаттан гөрі, саяси ойынға жақын көрінеді. Өйткені, Қоқан әмірлерінің тура сол мезгілде бір діндегі қазақ пен қырғыз халықтарына жасап отырған қиянаты Исламның ешқандай да қағидаларына сәйкес келмейтін еді.

Омбы қалалық әкімшілігін басқаратын полковник Броневский Батыс-Сібір генерал-губернаторының тапсыруымен Ташкент күшбегіне жауап хат жолдайды. Онда: “Қоғасырлардан бері ұлы Ресей империясы қырғыз-қазақ халықтарына және солтүстік теңізден Қара теңіз аралығындағы үлкен-кіші тайпаларға билік жүргізіп келеді. Ал қазақ даласы сауда салығынан тысқары Қоқан әкімдеріне салық төлегендігін, оларға бой ұсынғандығын ешкім де білмейді және бұл туралы мәлімет жоқ,”⁹ — деген пікір айтылады.

Батыс Сібір әкімшілігінің берген жауабынан Ресей үкіметінің қазақ даласына әскери бекіністер салып, одан әрі тереңдеп ене түсу ниғылынан бас тартпайтындығын, сондай-ақ Жетісу қазақтарының Қоқан билігіне тәуелді екендігін мойындамайтындығын ашық білдіру байқалады.

Сонымен, Жетісудағы Қоқан әкімдерінің зорлық-зомбылығының күшеюі, бұл мәселеде Қытай билік орындарының өздерін бейтарап ұстауы, ал қазақ қоғамының сырттан төнген қауіптен өз бетінше қорғану қабілетінің төмен болуы сұлтандар тобын Ресей үкіметінен қолдау іздеуге итермеледі. Оның үстіне 1822 жылы Орта жүз жерінде басталып кеткен әкімшілік-басқару реформасынан кейінгі уақытта Ресей Жетісу қазақтары үшін де іргедегі нақты әскери күшке айнала бастаған еді.

Жетісу мен Солтүстік Қырғызстанда Қоқан хандығы билігінің орнауы қазақ пен қырғыз халықтарының өзара қатынасына да жағымсыз ықпалын тигізді. Шамамен ХІХ ғасырдың 20-шы жылдарының басында қырғыздың Солто, Саруу атты рулары Қоқанға бағынудан бас тартып ығысып,

қазақ жеріне, яғни Балқаштың батыс жақ беті, Іле өзенінің бойына көшіп келеді. Қоныс аударған қырғыздардың елінде қалған адамдары Солто мен Саруудың сонынан барғанын, көп жағдайда барымталап, жергілікті қазақтардың малын айдап кетіп отырған. Бұл жағдай екі елдің ара қатынасының бұзылуына алып келген еді. Соның нәтижесінде Солто мен Саруу бірер жыл қазақ жерінде тұрып, кейін қайта қосуге мәжбүр болған¹⁰.

Қазақ пен қырғыз ауылдары арасында орын алған мұндай оқиғалар жөнінде Н.А. Аристов қырғыздар тарихына арналған еңбегінде Батыс Сібір генерал-губернаторы П.М. Капцевичтің Шығыс Сібір генерал-губернаторына жолдаған хатына сүйеніп отырып мынадай факті келтіреді. 1824 жылы Ыстыққол маңындағы қырғыз жұрты Омбыға үш би және беделді деген төрт құрметті адамдарынан тұрған өкілеттігін жіберіп, Ресей құрамына енді қалайтындықтары жөнінде тілектерін білдіреді. Ал мұндай отінішке түрткі болған негізгі себептердің бірі Ыстыққолдік қырғыздардың жоғарыда аталған Сок сұлтан басқарған Үйсін жұртымен арадағы қатынастарының шиеленісіп кетуі еді¹¹.

Барымталық қатынас Ресей империясының құрамына енген Орта жүз қазақтарынан тыс жатқан Ұлы жүз қазақтары арасында да орын алды. Ол жөнінде жұмыста сол кейінірек сөз болады. Міне, осы жағдайдың бәрі қосыла келіп сұлтан Сок Абылайханов бастаған Ұлы жүз құрамындағы Үйсін жұртын Ресей үкіметі тәртібіне отуге итермелейді.

Сок сұлтанның шамамен 1823—1824 жылдары тағы да жасаған жаңа өтініштерін негізге ала отырып, сондай-ақ бұл жағдайды Балқаш көлі оңіріне орнығып алу үшін пайдаланып қалуды көздеген Сібір әкімшілігі 1825 жылы мұнда подполковник Шубин бастаған әскер бөлімшесін шығарады¹². Бұл әрекетке бара отырып, Сібір әкімшілігі алдына мынадай мақсаттар қойды. Біріншіден, қазақ пен қырғызды өзара жарастыра отырып, Ресейдің бейбіт шығылда екендігін білдіріп, екі халық арасында өз беделін арттыра түсуді, екіншіден, Ұлы жүз қазақтарын Орта жүзде енгізілген ресейлік басқару тәртібіне даярлауды және үшіншіден, Ресей үкіметінің Жетісудағы қимыл-әрекетіне Қытай билік орындарының көзін үйретуді көздеді.

Қаратал өзені бойына жеткен Шубин әскер бөлімшесі Сок Абылайханов сұлтанға арнап үй, уақытша әскер адамдары орналасатын және азық-түлік сақтау үшін бірнеше

шағын құрылыстар салады. Бұл жағдай бірден шекарадағы Қытай әкімдерінің назарына шалынып, тез арада Петербургке Қытай үкіметінің наразылығы келіп жетеді. Ал Петербург болса өз жауабында Қаратал өзені бойындағы жерді Қытай мемлекетіне тиесілі жер санамайтындығын білдіреді. Бірақ бұл мезгілде Батыс Европадағы саяси күреске білек түрініп араласып кеткен Ресей үкіметі Қытаймен арадағы қатынаста орын алуы мүмкін шиеленіске барғысы келмеді. 1826 жылы ол Сібір басшылығына қазақ даласына терендеп еніп жаңа құрылыстар салуды тоқтатуды, ал Сөк сұлтанның Қаратал бойына бекініс салып, сыртқы приказ мекемесін ашу жөніндегі ұсынысынан бас тартуды және Қаратал бойындағы әскер болімшесін кейін шақырып алуды тапсырды. Салынған бірнеше құрылыс бұзылды¹³.

Осылайша орыс үкіметінің Жетісуға тікелей бет қоюы ХІХ ғасырдың 40-шы жылдарына шейін, яғни 20 жылдық мерзімге шегерілді деп айтуға болады.*

Дегенмен бұл іске қатысы бар оқиға Жетісу мен Семейдің орта тұсы Аягөз өңірінде жүріп жатты. Жетісу казак әскерінің тарихына еңбек арнаған Н.Леденевтің көрсетуіне қарағанда, ХІХ ғасырдың 20-жылдарының соңына қарай Аягөз өзенінің бойында қоныс тепкен сұлтан Сарт Жошыұлы өзінің бақталасы Сыбанқұл Ханқожинмен егес барысында Батыс Сібір генерал-губернаторы Вильяминовқа отініш білдіріп, Аягөз бойындағы өзіне қарасты жерден сыртқы округ ашып, Аягөз өзенінің бойына округтік приказ орталығын салуды ұсынады. Алғашында бұл ұсынысқа тосын қарап, Қытай жағымен арадағы шиеленістен қаймыққан орыс үкіметі, көп кешікпей Сарт Жошыұлының жобасын қабыл алады.

Ойткені Сібір мен Қытай қаласы Чугучак арасындағы сауда жолы бойында жатқан Аягөзде орын тебу, екі мемлекет арасындағы сауда қатынасын дамытуға қолайлы жағдай туғызатын еді. 1830 жылы Аягөз Сыртқы Округын құру жөнінде патша жарлығы шығып, келесі 1831 жылы қазіргі Аягөз қаласының орнында Аягөз Приказы орналасатын қазыналық үйлер салына бастады¹⁴.

* *Аристов Н.А.* “Кыргызы или кара-киргизы” атты еңбегінде: “Вероятно, этот китайский протест был одной из главных причин приостановки занятия земель Большой орды на двадцать лет”, (С. 473) — деп жазды.

Аяғоз дуанының ашылуы белгілі дәрежеде Ресей империясының Жетісу өңіріне енуіне жеңілдік жасап, жол ашып берген оқиға болды. Орыс әскерінің Аяғоз бойына келгенін естіген Қытай билік орындары мәселенің егжей-тегжейіне көз жеткізу үшін, өз әскер болімшесін жібереді. Аяғозге келіп, орыс әскерін көзімен көрген қытайлықтар, орыстардың “сұлтан Сарт Жошыұлының шақыруы бойынша”, оны басқа қазақ қарсыластарынан қорғау үшін келгендігін естіп, кейін қайтады.

Дегенмен орыс қолдарының Аяғоз өңіріне келуі, бұл аймақтағы қазақ ауылдарының өзара барымталық есеп айыруларын тоқтата алған жоқ. Сыбанқұл Ханқожаұлының Сарт Жошыұлы ауылына және Чугучак пен Семей арасындағы сауда керуендеріне шабуылы күшейе түспесе, бөсеңдеген жоқ болатын. Н.А. Аристов Петербургде жарық көрген кітапқа сілтеме жасай отырып, Сыбанқұл Ханқожаұлының Сарт Жошы мен орыс керуендеріне жаулығының орши түсуін оның аға сұлтандық лауазымға ілінбей қалуымен байланыстырады. Бұл өңірде мұндай күйге ұшыраған жалғыз Сыбанқұл емес-тін. Бауыры аға сұлтандықтан құр қалған Сартай сұлтан да енді ғана аяқ басқан жаңа билікке қарсылық көрсетеді. Бұл екеуін де орыс әскер адамдары тұтқынға алып, жер аударалы¹⁵.

Қазақ қоғамына тән болған қазақ ауылдарының өзара тынымсыз барымталық есеп айырысулары, белгілі дәрежеде, Жетісу өңірінің орыс империясының құрамына енуін тездеткен факторлардың бірі еді. 1842 жылы оздерін Аяғоз дуанына қарасты санайтын Ұлы жүздің Үйсін болігін басқарушы сұлтан Сөк Абылайханов, Тіленші Қарынбай және Бейбіт билер Сібір қазақтарының шекара бастығы Вишневский мен Батыс Сібір Генерал-губернаторы Горчаковқа арыз жолдап, мынадай жағдайды баяндайды: “Біз, Аяғоз округына қарасты Ұлы жүздік Үйсіннің Жалайыр болімінен 8-ші клас шенді сұлтан Сөк Абылайханов және басқалар басымызды ие отырып төмендегі жағдайды баяндаймыз:

Осы Аяғоз дуанына қарасты аға сұлтан Бексұлтан Ағадиевтың қарамағындағы болыс басқарушы сұлтан Барак Солтыбаев өз билігіндегі адамдарымен және Садыр-Матай қарақшыларымен қоса санағанда барлығы 700 немесе 1000 адам қаралы қолмен ауылдарымызға баса көктеп кіріп, тонауға ұшыратты. Менің ұлым Әлғазы осы жауыздардың қолынан қаза тапты. Бөріміздің бірдей не малымызды, не мүлкімізді, не қазанымызды, не киім-кешегімізді, бір сөзбен